43. Там само. – Звіт туристичної групи 1013-4113-011.
44. ЦДАВО України. – Ф. 4672, оп. 1, спр. 634.
45. BArch DM/102/2435. – Звіт туристичної групи 1013-3111-032.
46. Там само. – Звіт туристичної групи 1013-5111-017.
47. ЦДАВО України. – Ф. 4672, оп. 1, спр. 246.
48. Spuren: Deutsche und Russen in der Geschichte: Begleitbuch zur Ausstellung im Haus der Geschichte der BRD, Bonn, 3. Dezember 2003 bis 12. April 2004. Essen.
49. BArch DM/102/2435. – Звіт туристичної групи 1014-5115-202.
50. Там само. – Звіт туристичної групи 1013-5111-007.
51. Там само. – Звіти туристичних груп.

Одержавно редакцією 09.09.2012
Прийнято до публікації 18.10.2012

Аннотация. Радченко О.Н. Иностранный туризм в Советской Украине на примере приема групп туристов из ГДР как зеркало "развитого социализма". *На основе анализа широкого круга архивных и опубликованных источников, а также научной литературы исследована деятельность ведущей организации по приему иностранных туристов в Украинской ССР "Интурист" и туристической фирмы НДР "Райзебюро". Особое внимание уделено отчетам руководителей туристических групп периода "перестройки".*

***Ключевые слова**: "Интурист", "Райзебюро", УССР, гиды-переводчики, программы пребывания, отчеты руководителей туристических групп*

Summary. Radchenko O.N. Foreign tourism in Soviet Ukraine through group tours from GDR as mirror of "developed socialism". *On the basis of analysis of numerous published materials and sources from archives, as well as scientific literature, the article deals with activities of "Intourist", a leading organisation in providing services to foreign tourists in Ukraine, and "Reisebьro", tourist agency of GDR. Special attention is given to reports of leaders of tourists groups in the period of "perestoryka".*

***Key words**: "Intourist", "Reisebьro", USSR, guides-interpreters, programs of staying, reports of leaders of tourist groups*

УДК: 94(477.46)"1990/2000"(=19)

Н.О. Бережна

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ВІРМЕН УКРАЇНИ У 1990-х – 2000-х рр. (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРКАСЬКОЇ ГРОМАДИ)

На широкій джерельній базі простежено правове становище вірмен України двох пострадянських десятиліть. На рівні міждержавному, державному та регіональному з'ясовано, що в цілому політико-правовий режим для життєдіяльності вірменської громади в Україні був сприятливий.

***Ключові слова:** вірмени, громада, національна меншина, правове становище, історична пам'ять*

Постановка проблеми. В Україні мешкають представники одного з давніх народів світу – вірменського. Зв'язки зі слов'янськими племенами вірмени встановили ще до виникнення держави Русі. Згодом, у XI–XII ст., у Києві існувала колонія вірменських купців. Хоча, варто зазначити, контакти не обмежувалися виключно торгівельними відносинами – на берегах Дніпра можна було зустріти освічених вірмен (лікарів, перекладачів). Подальші міграційні потоки цього народу до Русі-України були спричинені переважно завоюваннями монголо-татар і турків-сельджуків. У результаті переселень поволі сформувалися нові колонії вірмен у Львові, Луцьку, Кам'янці, Хотині, Барі, Бережанах, Підгайцях, Золочеві, Кутах та інших містах [1, 221; 2, 571–574; 3; 4, 5]. При цьому мігранти прагнули зберігати свою традиційну культуру, релігійну, етнічну самобутність.

Зрозуміло, що вірменська громада сучасної України якісно і кількісно інакша, аніж та, яка була в епоху середньовіччя та ранньомодерні часи. Адже набагато змінилися мислення,

спосіб життя людей. І не лише вірмен, а й усіх народів, які століттями мешкали з ними в однакових геополітичних середовищах.

У новітній історії, починаючи з другої половини 1980-х рр., в Україну з кожним роком прибувало дедалі більше вірмен. Здебільшого вони належали до т.зв. "трудових мігрантів" і осідали переважно в містах. Статистичні дані переконливо свідчать про зростаючу динаміку: якщо у 1959 р. кількість вірмен в УРСР складала 28,0 тис. осіб, у 1989 р. – 54,2 тис., то в 2001 р. – 99,9 тис., а сьогодні (за неофіційними, але звіреними даними) – понад 400 тис. (число 500 тис. варто вважати "дещо заокругленим"). Найпривабливішими регіонами пострадянської імміграції є передусім центрально-східні області – Донецька, Дніпропетровська, Харківська [5, 379]. Центральний регіон, до якого ми відносимо Київську, Чернігівську, Полтавську та Черкаську області, меншою мірою приваблював переселенців. Проте й тут зміни у середовищі вірменської громади сталися доволі суттєві, що підвищує інтерес до заявленої теми.

Щодо джерельної бази дослідження, то йдеться передусім про такий вид джерел як нормативно-правові документи. Їх можна умовно поділити на дві групи. До першої групи виправдано віднести Декларацію про державний суверенітет України, Декларацію прав національностей України, Конституцію України, Закони України "Про свободу совісті та релігійні організації", "Про національні меншини в Україні" та ін., які виражають позицію держави щодо усіх національних меншин, до другої належать міждержавні угоди та численні регіональні ділові папери (статути світських і релігійних громад, приватних підприємств тощо), що безпосередньо пов'язані з життям та діяльністю вірмен. Репрезентативність джерел наукового пошуку хронологічно близького у часі періоду минувшини підсилюється можливістю використання переваг усної історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема поки що не отримала належного висвітлення в історіографії. Є лише кілька публікацій, які проливають світло на особливості формування та становище вірменської громади в Україні доби державної незалежності. Так, дослідник Едуард Мелконян справедливо зазначає, що новітня еміграція вірмен, яка відбулася після розпаду СРСР, спричинена головно економічними чинниками. За останні десятиліття найбільше вірмен оселилося в Російській Федерації, Республіці Білорусі та власне Україні. У цих країнах їхня чисельність склала приблизно половину всієї сучасної вірменської діаспори. Серед головних мотивів, які стимулювали переселення вірмен на "пострадянський простір", Е. Мелконян називає добру обізнаність людей із умовами життя в цих країнах, знання російської мови, можливість працевлаштування, і особливо наголошує на "стимулюючій" відсутності візового режиму [6, 102–106]. Досить різке збільшення вірменського населення в Україні потребувало і надалі вимагає чіткого правового регулювання основних питань життєдіяльності цієї національної меншини.

Мета. З'ясувати реальне правове становище вірменської громади, як воно складалося в період перших десятиліть незалежності України, проаналізувавши для цього як загальнодержавну, так і регіональну нормативно-правову базу, зокрема й досвід Черкаської області. Це, на думку авторки, має посприяти ліпшому розумінню державної політики України щодо цієї національної меншини, а також відносин між Україною і Республікою Вірменією.

Виклад основного матеріалу. Декларація про державний суверенітет України 1990 р. була першим документом новітньої доби, згідно з яким тоді ще Українська РСР гарантувала "всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку" [7]. У такий спосіб Україна вкотре протягом ХХ ст. офіційно заявила про пошану національних прав представників усіх народів. Уже пізніше, у 1991 р., Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію прав національностей України з урахуванням того, що на її території мешкають представники понад 100 національностей, які разом із титульними українцями становлять Український народ [8]. Відповідно до цього історичного документу, громадяни будь-якої національності мають рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Водночас Конституція України 1996 р.(ст. 10 і 11) гарантувала вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України, посприяла розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України [9]. А ще відповідні гарантії закріплено Законом

"Про національні меншини в Україні", де викладено фундаментальні принципи політики цього делікатного питання.

Отже, основні державні нормативно-правові документи, які покликані регулювати проблему збереження духовних і матеріальних цінностей народів, що становлять осередки компактно проживаючих громад в Україні, відповідають кращим міжнародним стандартам [10]. Україна ніколи не піддавалася критиці з боку міжнародних організацій за дискредитацію національних меншин на законодавчому рівні. Проте, як виконуються положення згаданих документів на практиці, й зокрема щодо вірмен, проаналізуємо нижче на прикладі вірменської громади міста Черкаси.

Від початку 1990-х рр. Україна та Республіка Вірменія уклали низку угод, які регулюють питання тимчасового перебування і постійного мешкання вірмен на території України, а також співробітництва обох держав у сфері культури, освіти, науки, яке також торкається життєдіяльності діаспори. Спільним для міждержавних домовленостей є те, що сторони першочергово наголошують на потребі збереження, розвитку зв'язків (які традиційно склалися) у вказаних галузях, культурному збагаченню через взаємне ознайомлення з цінностями та досягненнями народів [11–16].

Ключовим документом, який дає змогу зрозуміти особливості відносин між державам, є Договір про дружбу та співробітництво між Україною та Республікою Вірменія. У ньому викладено фундаментальні положення про напрями співпраці, а також взаємні обов'язки обох держав [17]. Вважаємо за потрібне окремо звернути увагу на дві міждержавні угоди, які безпосередньо стосуються міграції та трудової діяльності громадян. Це насамперед Угода між Кабінетом Міністрів України і урядом Республіки Вірменія про безвізові поїздки громадян, яка набула чинності 20 лютого 2002 р. Причиною укладення цього документу було прагнення забезпечити подальшого розвиток дружніх відносин між країнами, а також бажання впорядкувати режим взаємних поїздок громадян двох країн. У ст. 8 вказано, що угода укладається на необмежений термін. У додатку перелічені документи для перетину кордону для громадян України та Республіки Вірменія. Різниця у вимогах сторін до в'їздних/виїзних документів не дуже суттєва. Так, для громадян України дійсним є проїзний документ дитини, а для громадян Республіки Вірменія – "свідоцтво про народження для дітей віком до 16 років [15].

Другою за важливістю є Угода між урядом України та урядом Республіки Вірменія про трудову діяльність та соціальний захист громадян України та Республіки Вірменія, які працюють за межами своїх держав [11]. Її було укладено з урахуванням зростаючих масштабів міграції громадян обох держав, а також з метою "всебічного розвитку співробітництва в галузі трудової діяльності та соціального захисту громадян на території сторін" [11].

На прикладі вірменської громади міста Черкаси, в якому за останні два десятиріччя якраз помітно і збільшилася чисельність цієї національної меншини, спробуємо докладніше простежити реалізацію державної політики України відповідно до принципів, положень і гарантій згаданих вище документів.

Декількома словами варто окреслити історію створення вірменської громади у Черкасах. Ініціатором цієї ідеї у 1994 р. став Володимир Алексанян, який уявляв і впроваджував місію такого осередку передусім як важливого чинника виховання дітей, збереження мови і традицій рідного народу. Спираючись на підтримку своїх друзів-активістів, він добився того, що в 2000 р. статут черкаської вірменської громади (котра отримала назву "Арарат") був офіційно зареєстрований у Черкаському міськвиконкомі. Цей осередок відразу ввійшов до Союзу вірмен України.

Оскільки основою духовності вірменського народу, а також його етнічної ідентичності є релігійність, то зрозумілим було бажання черкаських вірмен мати свою церкву. У Черкасах розпочалася робота зі створення місцевого релігійного осередку та водночас підготовки до будівництва храму. Її взяла на себе тільки-но створена громада "Арарат".

На основі досвіду діяльності вірменської громади Черкас можна простежити історію першого етапу спорудження храмового комплексу в цьому місті. 28 березня 2002 р. між ТОВ "Черкаський міський земельно-кадастровий центр" та громадою "Арарат" було укладено договір на розробку "науково-технічної продукції". Відповідно до цього договору, земельна ділянка площею 4148 м^2 для розміщення будівлі вірменського храму та приналежних

до нього адміністративних приміщень відводилася по вулиці Героїв Сталінграду, 38. 6 червня 2003 р. на сесії Черкаської міської ради було ухвалено відповідне рішення. У документі зазначалося, що в мікрорайоні Митниця-1 спорудження культової будівлі буде здійснюватися за рахунок земель Черкаської міської ради.

Майже водночас було "мирно узгоджено" і питання міжконфесійних стосунків у місті. 15 серпня 2003 р. Черкаська єпархія Української православної церкви Московського патріархату підтримала рішення про будівництво вірменського храму за адресою, вказаною у договорі. Документ "про співпрацю" підписав архієпископ Черкаський і Канівський УПЦ МП Софроній. Щоправда, думкою решти діючих конфесій, зокрема місцевої єпархії Київського патріархату, влада з якихось причин не поцікавилася.

6 листопада 2003 р. тогочасний міський голова Черкас Анатолій Волошин запропонував Черкаській обласній вірменській громаді "Арарат" розглянути пропозицію про можливість перенесення місця розміщення храмового комплексу та висловити думку про свою попередню згоду. Отримавши таке погодження, Черкаська міська рада своїм рішенням від 27 лютого 2004 р. змінила адресу для розміщення вірменського храмового комплексу з номеру 38 на 34/1 по вул. Героїв Сталінграду. У зв'язку з цим 9 липня 2004 р. голова громади "Арарат" М. Оганесян подав заяву Черкаській міській раді з проханням надати дозвіл на коригування проекту відведення земельної ділянки. Через два тижні він звернувся до директора ТОВ "Черкаський міський земельно-кадастровий центр" В. Веклича з пропозицією розробити проект відведення земельної ділянки для вірменського храмового комплексу тепер за новою адресою. Потрібно зазначити, що попри деякі незначні бюрократично-процедурні незручності, узгодження усіх організаційних питань відбувалося без зайвих зволікань. Жодна ланка державної влади, як і церковна інстанція, не чинили вірменам перешкод у вирішенні організаційних робіт.

1 квітня 2007 р. було урочисто освячено фундамент храму Черкаської релігійної громади Української єпархії Вірменської апостольської церкви. Обрядову церемонію здійснили Голова Української єпархії ВАЦ, архієпископ Григоріс Буніатян і 12 священиків. На урочистому заході був присутнім міський голова Черкас Сергій Одарич.

Важливо наголосити, що в місті існує також Черкаська релігійна громада Української єпархії ВАЦ, настоятелем якої є священик Тер-Нарек Амірян. Її статут зареєстровано розпорядженням голови Черкаської обласної державної адміністрації від 3 липня 2003 р. Судячи з того, що власне сам статут затверджений Головою Української єпархії ВАЦ архієпископом Г. Буніатяном 20 квітня 2003 р., можна вважати, що саме цей рік став різдвяним для релігійного осередку в Черкасах. До речі, коли 25 травня 2003 р. уповноважені представники релігійної організації подали заяву тогочасному голові Черкаської обласної державної адміністрації Вадиму Льошенку з проханням зареєструвати статут Черкаської громади Української єпархії ВАЦ. Рішення також було прийнято без зволікань.

Аналогічну оперативність регіональна влада виявляла і в наступні роки. 7 березня 2007 р. розпорядженням новопризначеного голови Черкаської обласної державної адміністрації Олександра Черевка було зареєстровано зміни до статуту Черкаської громади УВАЦ. Потреба внесення коректив до зведених правил була пов'язана зі зміною назви на "Черкаська релігійна громада Української єпархії Вірменської апостольської церкви", а також з мотивів її нового місцезнаходження [18].

Дещо докладніше про статут. Він складається з дев'яти розділів, у яких викладено загальні положення, цілі та основні завдання парафії, положення про членство, структуру й управління, майновий стан, види діяльності, соціальне забезпечення та соціальне страхування, порядок внесення змін і доповнень у статут парафії, виписано процедуру припинення її діяльності [19].

У цілому маємо підстави вважати рівень політико-правового забезпечення організації та діяльності вірменської громади на Черкащині, зокрема в її обласному центрі, доволі демократичним. Вірмени міста офіційно отримали значну підтримку при створенні релігійної громади і будівництві храму з боку державної влади. Вона виражалася в наданні допомоги різного характеру, але насамперед у відсутності створення штучних перешкод та достатньо оперативному прийнятті відповідних рішень. Офіційні документи, спогади безпосередніх

учасників фактично не фіксують випадків протизаконної поведінки, зокрема щодо корупції та хабарництва.

Насамкінець варто додати, що серед вірмен, які мешкають у регіоні, чимале число засновників власних підприємств. Отак, зовсім нещодавно, у липні 2011 р., черкаською владою було зареєстровано приватне підприємство "Шарлотка-Черкаси". Його ініціаторами, а тепер і власниками, є громадянин Республіки Вірменія Армен Арутюнян. У статуті підприємства зазначено, що воно "діє у відповідності з Господарським кодексом України, Цивільним кодексом України, іншими законодавчими актами України та цим Статутом" [21]. Є підстави вважати, що мешканець Черкас, навіть залишаючись на момент реєстрації приватного підприємства громадянином іншої держави, отримав юридично максимально сприятливі умови для ведення бізнесу.

За два десятиліття співробітництво вірменської громади з місцевою владою стосувалося не тільки господарської складової, а й гуманітарної та національної. Оскільки для вірмен, як і для українців, особливо важливим є питання історичної пам'яті про страшні роки геноциду першої половини XX ст., 26 березня 2010 р. Черкаська обласна вірменська громада "Арарат" подала звернення на ім'я Голови Черкаської міської ради С. Одарича "визнати факт масового знищення вірмен Геноцидом проти вірменського народу" [22]. Черкаська міська рада підтримала звернення і дуже оперативно (за 10 днів) 6 квітня 2010 р. прийняла рішення "звернутися до Президента України, Верховної Ради України про визнання та засудження геноциду вірменського народу Османської імперії" [23].

Висновки. На прикладі виникнення та функціонування вірменської громади міста Черкаси протягом останніх десятиліть спостерігаємо доволі оперативну й чітку роботу органів державної влади України у питаннях правового забезпечення вирішення всього комплексу проблем життєдіяльності цієї національної меншини. Зокрема, створення вірменської громади "Арарат", фундація релігійної громади, клопотання і початок спорудження храмового комплексу, активізація діяльності з визнання та вшанування пам'яті жертв геноциду вірменського народу 1915 р., зрештою – організація та налагодження роботи окремих приватних підприємств. Серед невирішених проблем актуальним залишається збереження рідної мови у вірмен молодшого покоління, які народилися або з дитинства живуть у регіоні.

Список використаної літератури

1. Міронова І.С. Національні меншини України. Навч.-метод. посіб. / І.С. Міронова. – Миколаїв; Одеса : ТОВ ВіД, 2006. – 438 с.
2. Енциклопедія історії України : Т. 1 : А–В / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003.
3. Struminsky B. Armenians / B. Struminsky. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\A\R\Armenians.htm
4. Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В.Р. Григорян. – Ереван : АН Арм.ССР, 1980. – 291 с.
5. Статистичний щорічник України за 2002 рік. Державний комітет статистики України / за ред. О.Г. Осауленка. – К. : Консультант, 2003.
6. Дятлов В. Армянская диаспора: очерки социокультурной типологии / В. Дятлов, Э. Мелконян. – Ереван : Институт Кавказа, 2009. – 207 с.
7. Декларація про державний суверенітет України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12.
8. Декларація прав національностей України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1771-12
9. Конституція України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show
10. Закон України Про національні меншини в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12
11. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Вірменія про трудову діяльність та соціальний захист громадян України та Республіки Вірменія, які працюють за межами своїх держав. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/051_628
12. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Вірменія про культурне співробітництво. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/051_026
13. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Вірменія про співробітництво в галузі атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/051_035

14. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Вірменія про науково-технічне співробітництво. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/051_003
15. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Вірменія про безвізові поїздки громадян. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/051_100
16. Угода про співробітництво у галузі культури між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури, у справах молоді і спорту Республіки Вірменія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/051_052
17. Договір про дружбу та співробітництво між Україною та Республікою Вірменія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/051_002
18. Закон про свободу совісті та релігійні організації. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12
19. Статут Черкаської громади Української Вірменської Апостольської церкви (рукопис). – Черкаси, 2003. – 25 травня.
20. Матеріали Черкаської обласної вірменської громади "Арарат" (рукопис).
21. Статут приватного підприємства "ШАРЛОТКА-ЧЕРКАСИ" (рукопис). – Черкаси, 2011.
22. Звернення Голові Черкаської міської ради Одаричу С.О. від Черкаської обласної вірменської громади "Арарат" (рукопис). – Черкаси, 2010. – 26 березня.
23. Рішення Черкаської міської ради про звернення до Президента України та Верховної Ради України [з нагоди визнання та засудження геноциду вірменського народу Османською імперією]. – Черкаси, 2010. – 6 квітня.

Одержавно редакцією 07.06.2012
Прийнято до публікації 18.10.2012

Аннотация. Бережная Н.А. Правовое положение армян Украины в 1990-х – 2000-х гг. (на материалах Черкасской общины). *На широкой базе источников прослежено правовое положение армян Украины двух постсоветских десятилетий. На уровнях межгосударственном, государственном и региональном выяснено, что в целом политико-правовой режим для жизнедеятельности армянской общины в Украине был благоприятным.*

Ключевые слова: *армяне, община, национальное меньшинство, правовое положение, историческая память*

Summary. Berezhna N.O. Legal status of the Armenians of Ukraine in the 1990s – 2000s (according to the materials and documents of the community of Cherkassy). *Through the use of a broad range of the materials and documents the legal status of the Armenians of Ukraine in the past two post-Soviet decades is explored. Based on the subject material it is concluded that on an interstate, state and regional level regime on the activity of the Armenian community in Ukraine has in general been favorable.*

Key words: *Armenians, community, national minority, legal status, historical memory*

УДК: 323.14.+327.39(477)

К.В. Мануілова

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ЕТНОПОЛІТИКИ УСРР

У статті проаналізовано еволюцію становлення та трансформацію теоретичних засад політики коренізації 1920-х рр.

Ключові слова*: коренізація, українізація, національна політика*

Постановка проблеми. У наш час, коли українське суспільство розбудовує суверенну та демократичну державу, відбуваються процеси відродження національної культури і громадянської свідомості нації. За цих умов зростає потреба переосмислення історичного минулого, що покладає на історичну науку чималу відповідальність. Ключовим завданням є дослідження переломних періодів.

Одним із таких суперечливих періодів в українській історії є 20-ті роки XX ст., коли відбувалися складні процеси утвердження радянської влади, подолання господарської руїни, залучення на свій бік українського села, налагодження державно-адміністративного апарату. Комуністична партія була змушена відступити від гасел інтернаціоналізму – світогляду, в якому класові інтереси пролетаріату були вищими за національні і вдатися до лібералізаційних кроків: у сфері економіки – шляхом упровадження нової економічної політики, у національно-культурній сфері – через коренізаційні заходи, які на терені України набули форм українізації.